CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library
13 P 13
Coll. No. 471

Title Jainabodhini

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 471 Subject: Grammar

Title: Tattvabodhini

Author: —— Scribe: ——

Date of the work: —— Date of the Ms.: ——

Place of the work: —— Place of the Ms.: ——

Size: 10.2" by 4.7" Extent: 17 fol.

Language: Sanskrit Script: Devanāgarī

Remarks:

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ कौमुद्यां द्वितीयस्तरङ्गः दशमे चुरादिगणे । पत्र १६५ । नुदोऽवकल्कने ॥ अथातोऽर्णिच्कृदन्तम् ॥ भावयतीति । णिच्प्रत्ययो धातोः स्वार्थकर्मकात् ॥ प्रत्ययः ॥ प्रकृत्यादीनामिति धातवः स्वर्थकर्मकाः ॥ प्रयोज्यो दिति । णिजन्तो वपदे ॥ प्रतिद्योत्यमिति भावः । ६६ ॥ अथ ॥ अदन्ताः ॥ ण्यन्तिवत्त्वान्नदद्धिरिति ॥ प्रचः परस्मिन्निति सूत्रेणेत्यर्थः । नचण्यन्तिनिमित्तयत्कार्यं तदेवण्यन्तिवदित्यनेनातिदिश्यतेन त्वादेशजन्यं वा यतः ॥ अन्यथानामकः पावधिकारपठ्यमानेनाभावाभावाभावपिनिर्दिश्यतेऽतिप्रसङ्गात् । ण्यन्तिनिमित्तं ॥ अनवं साद्धरादेशोप्यभावात् । ण्यन्तिनिमित्तयं नवतितरादेशेऽपिनभवतात्सूत्रेण नपदान्तेतिसूत्रेयलोपादिग्रहणमिनवं तिंजन्मितिदिक् ॥ ६७ ॥ स्तनगदीत्यत्रइकानिर्दृशादतोलोपः ॥ प्रबन्धनमिति ॥ प्रत्ययोपस्यण्यन्तिवत्त्वाद्लोपेचङ्लक्षणवृद्ध्यभावपक्षेऽनुपधायाइति ॥ अयंभावः ॥ स्मिन्पूर्वंरंजूर्वंयनीवंतर्हेतिसूत्रात्स्यां प्रत्ययेति परस्यमनइत्यागमेसतेद्विर्वचनेऽचीतिण्यन्तिवत्त्वाद्वादेशनिषेधाद्वर्णान्तस्येदित्त्वमिति । पुषविषते । पुषविषतीत्यनिष्टंप्रसज्येत । ततश्च ॥ प्रत्ययोवर्णस्येत्यर्थे षयधोरित्यधिकृत्य । प्रत्ययविधिं ॥ पविषतेत्यिषविषतीतिनास्त्यिष्टेरिति । वर्गप्रत्याहारेत्यादि । पुषएजीतिवर्गादिग्रहणफलंतु ॥ प्रबीभवत् ॥ प्रशरवत् ॥ प्रलीलवत् ॥ प्रजीजवत् ॥ विभावयिषति । निभावयिषति । दिराद्यिषति ।

तिंजावयिषतीत्यादिरूपसिद्धिरितिवाच्यम् । तद्रूपपादम् । णिचिपरत्वादंतरंगत्वाच्चदृध्वादेशतेद्वित्वेसतस्यात्तोवर्णस्यडर्लभूत्वादकारस्यसन्यतइतीत्वनरूपसिद्धेश्चातोवर्गग्रहणंव्यर्थं सदुरूपंज्ञापकमितिभावः । ज्ञापयतिपूर्वंतुयत्र ॥ प्रोःपुयणजीतिसम्प्रसारणंतत्रबोध्यं । तघणाचुज्ञावयिषतीत्यादि । ॥ प्रचुः ॥ प्रादेशोनस्यादिति । नन्वेवंकृतसंशब्दनइतिधातोर्णिचिडादेशेसत्यागेवकृतइत्यस्यद्वित्वेचरितेच ॥ प्रचकीर्त्तदिति स्यान्नतु ॥ प्रचिकीर्त्तदित्यतः ॥ प्राह ॥ अत्रद्विरुक्तावितिं ॥ प्राघोऽजितिं । चङ्परेतस्योत्तरखंडेपुवेतेदमुरूपम् ॥ प्रसेतु ॥ प्राघग्रहणं सष्टत्रतिपत्यर्थं । धातोरवयवस्यैकाचोद्वित्वेसतस्यावयवोत्तरखंडे ॥ प्रजुह्वायांसंज्ञवादि त्याहुः ॥ प्रोजेंऽदन् ॥ प्रोनन्दिसाहौपदिनिष्ठिते ॥ प्रवर्णस्यात्रादाह । प्रक्रियांमितिं चुज्ञावयिषत त्यादौप्रक्रियायामवर्णोनश्रूयतेइत्याह । परिनिष्ठितेरूपेवेति । प्रजानीयापेक्षयाज्ञादिति । पुषएजोसम्प्रसारणोत्तरखंडे ॥ प्रवर्णपरानवंति ॥ प्रतःतस्यैवज्ञापकमित्यर्थः । प्रातिपदिकादितीयुदित्सुवंतालिचिश्यानदात्रजयतीत्यादौवुत्वंस्यादितिभावस्तिवेचित् । तन्न । इष्टवत्स्वचनज्ञाते

कृत्वस्याँत्रयक्तेः।-अत्र बहुलंगिच्यस्यात्वंचलोलवरुष्टस्वतीसन्वद्यात्पदेवाक्यमप्रित्तवतीत्या
ह।पटुमाचष्टइति।धात्वर्थेइत्येनेनकरणाख्यानादिर्गृह्यतइत्तिभावः।पुंवेस्रावेति।अनि
शयेनवशीपटिष्ठेत्रभस्याद्वेतद्धितरतिशयिनिपुपोयेनसमादर्शनाद्वेनइष्टनियतेस्वर्गेसाध
यत्कामोनरश्चित्रिष्टयेनेतिविग्रहेतिष्ठेतीपुंवद्भावः।त्रशिष्ठःद्विष्ठइत्यत्रइष्ठनोर्ज्यादेरिति
भावः।
कारिका
५५ धिष्ठइत्यादौदृष्टोपयः-प्रतिशयेनस्थूलोस्थविष्ठइत्यत्रविन्मतुषोर्लुगिष्ठिविनोलुक्।-प्रति
शयेनगौमान्गविष्ठइत्यादौमतुपोलुँगस्थविष्ठइत्यादौस्थूलदूरेत्यादिनायणादिलोपः।त्रिय
इत्यादौप्रियस्थिरेत्यादिनात्रस्थाघादेशः।तद्भावधीतिपुंवद्भावयोरादरएमतीमाचष्टे
तयतिटिलोपेनैदमन्तिषोगशिष्टत्वान्नकारनिवृत्तौसिद्धायांपुंवद्भावग्रहणंदरमाचष्टेदार
दयातीत्यादिनिमित्तार्थमितिबोध्यम्।इहयतीत्यादेरभावः।अत्रश्विणाचष्टेअत्रजयतीअत्रवि
नोलुक्।गोमंतमाचष्टेगवयतीत्यत्रमतुपोलुक्।-अंगदहतयतिस्तोषयाद्वेर्नलवति।त्रि
यमाचष्टेप्रिययतिरिक्तेरमाचष्टेस्थापयतीत्यादेर्नवृद्धिर्नलोपेदंदंसिनिर्देशेनतस्याः

परिनाशाया-अनित्यत्वज्ञापनादितिदिक्।-अपीपटदिति।इहतिलोपस्यस्थानिवत्त्वेनव्यवधाना
द्दीर्घस्यन्वादावनेतिनत्रेमितयेमूस्थानिवत्त्वेप्यंगस्यतिपरत्वानपायात्।चेरूपरेलोपस्त्रेद्वि
तियेप्यस्यास्थस्य-आदिशृदृशः-पूर्वत्वेनस्थानिवत्त्वेनवाद्यनिर्दीर्घत्वाद्यभावःतदाह।तेनाति
क्रामति।तृतीयाश्रुतिनृतात्प्रतिपदिकात्सिच्।तृतीयांतात्सिजित्यर्थः।एवंतत्करोतीत्यत्रा
पिद्वितीयाश्रुतिनृतात्तृतीयांतात्द्वासिच्।नचस्रुवंतात्सिचिवोचंकरोत्याचष्टेवाचष्टि
कारिका
५६ क्रामतिवाचयतीत्यत्रकृञ्योगादितिशंक्यं।इषुवद्भावेननलोपाभावेपदयोर्ज्ञाप्याद्वाधात्।यशस्विन
माचष्टेयशस्यतिनलोपेद्विएमाचष्टेस्तुजयतीत्यादौविनोलुकिप्राप्तेश्रेयसःपदकार्यस्यबाधार्थंनलो
पातिदेशस्य-आवश्यकत्वान्नलोपोत्यादिनिर्देशान्नुगुपधलोपाच्चस्रुवंतात्सिजित्यत्रकरोत्यर्थ
नित्यात्।सिप्रकृतिरितिविधशब्दोलिंगमितिवदधुनातुकृत्वर्थविशेषनागएवप्रकृतिरि
त्यर्थः।-अरक्षानात्मतःइतियथाविधशब्दःकृदंतः-अरक्षानेननवतितत्पाप्यारक्षानवाचीकृदं
तश्चकंयद्विधशब्दोनवेत्यादौकृद्ग्रहणंगतिकारकपूर्वस्यविग्रहणात्।कृत्संज्ञितिहनश्चवध

इतिविहितस्य-अपवादस्यैत्वस्य। अत्यापत्तिरिति। विकारपरिणामेनस्वरूपेणावस्थितिरित्यर्थः। दोषइति। कंसशत्रुसूर्यप्रजागमः। कंसइत्यस्य द्विर्वचनंस्यादित्यर्थः। द्विचेति। एवंचकंसमत्र घनइति। इदंनसिध्यतीति-भावः। तत्रत्यस्योक्तौदिति। तत्रत्यस्ये। तेनवार्त्तिकमितिनस्वरूपेण इतिसूत्रंनभवतिइतिनेयं। उक्तदोषानेवपरिहरति। मत्समिति। अत्रेवेतिचकारोऽनुक्तसमु च्चयार्थइत्याहो-चोत्वमित्यादि। मयस्यस्यानन्तरातिदेशानाप्यउद्विर्वचनेसिध्यतः नयाप्यिथा वेनंतन्त्रंतद्विताभ्यांतादिआआमकारद्वारा। कार्यातिदेशशब्दस्वरूपतत्वादिसाधारणेति विवेकः। इहभागवतादित्रसिद्धेवंसदध्यर्थंपाठस्यानावश्यकत्वंनाग्रहः। किंउपपदसमा सेतेनसहागमनमाचष्टेराजानमागमयतीत्यादिसिध्यति। इहसूत्रेतेयाराःकर्मव्यतिहारे गमेर्लेमनोगतिबुद्धीतनेनतस्यकर्मतेमितिद्वितीयांतेभवरूपातिदेशबलाच्चीक्रियते देवदत्तपदमावर्त्तयेदेवदत्तंहेत्यपाठ्यतासत्रेदेवदत्तस्यकर्त्तृत्वानपायात्तामेवनेनवेति। रूक्मिणीहरणमाचष्टेइत्यादौरूक्मिणमतरच्छ्रीमितिविवक्षायांरूक्मिणीरूक्मिणावाहरयतीति योगः। ३

कर्टकरणेदितिकर्टग्रहणंनावेचक्षुषापश्यतिचक्षयतीत्यादावेवस्यानन्तुकरिणि रवबध्नातिनावयतीत्यादौलोकेइंद्रियाणामेवकरणत्वेनरूढत्वात्। ततः तत्र ४२ ग्रहार्थंकर्टग्रहणमितिमानोरमायांस्थितं। कदाचिद्दर्शनेइतिचित्रकरणंकदाचि द्दर्शनेयोरितिरुद्रवचनम्। मदंतेषुपाठश्चेतीतिदिति। मदंतस्यफलांतरानावादतोलो बाधित्वादितिरित्यर्थः॥ संग्रामेसंग्रामेतियुद्धवाचिप्रातिपदिकंकरोतीत्यर्थेणिचं तनतौ-अनुदात्तेदितिः॥ एतच्चरत्शादिन्यांवातिस्तत्रैकयटेनोक्तं। प्रकारश्लेषा दितितेनश्लिष्टेसंग्रामंकरोतीतिसंग्रामयतइत्यपिरूपंसिध्यतीतिनोपः। तथाचात्मोपादमंग्रा मतेत्यत्रनोपधाइत्यः। रुरवदुःरैवा। तुछदेनरुरवदुःरैवप्रातिपदिकार्थेपरामृश्यते। प्रातिपदिकार्थइत्यवधिश्च। प्रत्ययोःपाठःसोपमगात्रित्यार्थइत्येके। रुरवदुःरवाभ्यांतत्क्रियायामेवणिच्। रुरवान्नस्वाचष्टइत्यत्रिभार्थइत्येतदर्थंपाठइत्यन्ये॥

तत्र दर्शे। पृच्छादिक्षिति। नाम सेनस्य वाक्यं। ग्रंथांतइति। स्तुत्ता यामि त्यादि धातुपाठेस्तन्ये
पृच्छादिक्षिति नाम सेनस्य वाक्यम्। ग्रंथांतरे इति स्तोतेरित्यर्थः इति तुरादयः॥ तत्र योजको
हेतुश्च। तच्छ्रवन स्वतंत्रः कर्तेति पूर्वसूत्रेणात्तः कर्त्रभिप्राय इति। तस्य कर्तुः प्रयोजकः प्रेरको
व्यापारो नुकूलव्यापारो वेत्यर्थः। चकारः एकसंज्ञाधिकार बोधनार्थमुक्तवाह। हेतु संज्ञा कर्त्तव्या
इत्येति। हेतु संज्ञायाः प्रयोजनं नीक्ष्मोहेतुत्वेभियोरेतु नयेष्विति सादेः प्रयोजकस्यैव हेतुत्व
नव्यवहारः। कर्तृसंज्ञायास्तु लः कर्मणि चेत्यादेचेति सूत्रेण प्रयोजके वाच्येलकारादयः॥ हेतु ४
मतिच। स्वनिष्ठाधारतानिरूपिता ध्येतासंबंधेनहेतुर्यत्राक्तिस्तत्र हेतुमान् व्यापारः
तस्मिन्वाच्येणिजित्यादेः प्रयोजकव्यापार इति। प्रयोजकश्चेतनस्साधारणरूपनिवक्षितः
सचक्वचिन्निमित्तः क्वचित्फलरूपः। देवदत्तः पाचयति गमयतीत्यादौ प्रेरकः शिक्षको वा
पचति गंतावा गयतीत्यादौतुफलरूपः। प्रेषणादाविति। स्तुत्यादेर्निमित्तस्यैवग्रहणं नतु
प्रेषणं॥ आदेरित्यर्थः। आदिशब्देन अध्येषणानुज्ञास्वादनाद्युपग्रहः। प्रमाणमाधिकस्य

वा अनुमतिर्गाचार्यादेः प्रवर्तना प्रेषणम्। प्रार्थनेत्यर्थः। अनुमतिः राजादेः संमतिः।
अनिनवहितिनन्वनइतिद्वित्वेनरंरङ्गावादेशौनवतस्ततः स्तनयतीत्यत्र
यस्यस्तनिवन्दावेनलघुपरत्वान्नावन्तस्तवा प्रत्ययः वीनवहित्यादावनोवर्णयेत्त्वेन
नि४ नमित्वेन। तत्राहुः। प्रारंभसामर्थ्यादवश्यमिति [illegible]
तिनन्वुपस्थीतिपदेगतिसामर्थ्यादवश्यमेवार्थः संभवेवर्पि प्रयोगे धारा [illegible]
वह्निमिति स्तुप्रधानेत्रकरणइति। प्रतितिरायत्। प्रयत्न आयत्न इत्यादि। ७० ऋदिकरणेङ्गि ऽपत्र७०
शादिति। यदिपूर्वंद्विर्वचनंनवेत्तदाणिशब्दस्यद्वित्वेन सुपधाऽऽत इत्तस्तेतिवेधार्थं नव
ऋदिकरणंव्यर्थंस्यादतःतदुक्तेऽर्थेज्ञापकमेव। कृणाँदीनामिति। कृणाँत्रिभ्वनेरणशब्दे
नणशब्दे। अदणदाने। लुप्लृछदने। ऋदविदाधांषट् त्रैन्यस्पर्धायांशब्देच॥ ७८ त्रतिघ्रा
ति। त्रैङ्पालने। शोपातिरिणिजिंतनिर्देशः। नापयइतिषाठांतरम्। त्रपयत्नोयांवाचि केचि
त्तुत्रपहठइतिपठंति॥ न्यस्त्वचत्वारः। चणदाने। त्रुटस्तेये त्यादिः। मातविधायक

कृत्यमारभ्यतिविनाषाङ्क्त्वायतेरिति। त्वायतेरितियङ्निर्देशोनलुगभावश्च। -अन्यथाविनाषाजाङ्इत्येवाबलत्। तेनत्वान्ताङ्गेकृतयोरप्यात्वंनवति। त्वात्वोः। त्वीङ्-ह्वेञ्षञ्ञोदिवादिः। त्वीह्वेञ्षञ्ञ्वादिः। त्वाग्रहणेनत्वा-आदाने। -अदादिः। कृतात्वौत्वीत्वीङ्चत्रयोपिग्रह्यंते त्वीयतेरिति। -यौचित्यादिहापियङ्निर्देशइत्युभयोरपिग्रहणम्। नचनिरनुबंधक ग्रहणेनसानुबंधकस्यग्रहणमितिपरिभाषायास्त्रेपित्वीङ्ग्रहणमितिवाच्यं। इमं हिपरिभाषांवामदेवात्यश्चित्रउिक्तेनज्ञापिता। ज्ञापनंचउ-प्रत्ययतः सज्ञाताघाचे ५
हमितिसूत्रस्थग्रहणविषयत्वमस्याःकल्पते। वित्तानयतीति। त्वीत्वाङेरीकारांतयोर्नु
क्विरूपम्वित्तापयतीति। नुगभावपक्षेतयोरेवरूपम्। वित्तालयतीतिलातेः कृतात्व योः
त्वीत्वीङ्स्थानेक्विरूपम्वित्तापयतीति। लुगभावपक्षे -आदंतानांतेषामेवरूपम्। लोरंवि
त्तापयतीति। नुग्लुकोरभावादात्वपक्षेपुक् -आत्वाभावेनुट्स्यादेशो। अत्वंसत्वम्।
चंचनम्। -अपीतिकिम्। त्वीयते। त्वीनातिस्त्रियः संमानने। -चात्रत्वंसत्वे। पत्रं ७१

करणादेवहोति। तथाचकरणाश्रयः-आत्वाभावेनपुक्नुर्नस्तिभावः। अथोजक्त्रीतिय
घपित्रयमणिजर्थंत्रतिमनुष्यवाग्जेवत्रयोजिका-अतएव-आत्वंग्रहणंतथापिविन्तायणि
जर्थमिहायेणेदमुक्तमितिमनोरमायाम्। केचित्तुत्रयोजयक्त्रीत्रयोजक्त्रीतियाव कर
दितिग्रथमणिजर्थमिहायेणेवेदमुक्तमितिमन्यंते। एतन्नविति। राजाविन्मयतेनम
नुष्यवाङ्विन्मापयते। तथाचिंहोविन्मायतइत्यर्थः। एवंचग्रथमतिचहेतुमनु
ष्यवाङ्तिति -आत्वपुक्षेपपन्नौ। तत्वंनिश्चिनोति। तत्वंनिश्चयात्मकविषयकः सचा
परोक्षेउपपद्यते। ग्रज्ञानेवीयतेरिति। वीगतिग्रज्ञानाद्यर्थकानिर्देशः। -अ
त्रकेचिदुत्रत्वयंतिवीतेरितिवक्ष्यमाणनिर्देशात्वेज्ञोपिग्रहणम्। तथापियत्क्विं अ
त्यारभ्यवीधातुनायमानिरूपत्वात्-अनोघयोरपिग्रज्ञानेवे-आत्वंवाक्यान्तत्र-आत्वेन
दमावेवंचपित्वेनः-व्यायतीतिवत्संशब्देतिभुक्तोऽपवादतयासुग्विधानात्तथापि
णिजंतात्त्विप्येवाः। वैवाः। -आत्वाभावपक्षे। वैः-व्यायोवायइतस्तित्वशब्दः विभाषा

विधानसामर्थ्यात्पदेऽग्रादेच उपदेशिति इति नञ्वर्त्तते। अनेकार्थत्वाद्धातूनां व्यतेर विज्ञानार्थ इति। पत्र ७२। निरत्तऽपेषणादिति। उक्तं च। निरत्तऽपेषणाद्धातोः प्राप्ते र्थे तिजुसघतइति। तेनेत्सादि। प्रार्थनोकुर्वंतीति विवक्षितार्थे प्रयोगः सिद्ध इति भावः॥ इतिणंतप्रक्रियाधातोः। कर्मणः इप्सितकर्मणइत्यादि। इच्छायामिति तत्र तत्त्वात्कर्मत्वं च तदपेक्षमेव गत्यनइति भावः। पठिनुमिषतीति। एकनिष्ठाप्रयोगश्चरावन्न मानेच्छेत्यर्थः। अत्रटइति। इतावेति ग्रहणे नाध्यकारेष्टिरित्यनुवर्त्तते। अतएवेति। यद्यपि षयस्त्वदन्यत्रापीच्छंनवेच्छामीग्रहणं तत्रनकुर्यात्। आदाग्रहणाद्विशेषादिति नाद्यः। जिगमिषति। गमेरिट्परस्मैपदेष्विति तीट्। पत्र ७३। यंजिगंसतइति। समोगम्यृच्छीति नञ्सर्ववचनइति मननंतादिविनवति। स्मोकुर्वन्नकोमैरित्यतः। ईप्सतीति। अजादेर्द्वितीयस्येति शशइत्यस्य द्वित्वं किंत्वाच्चऽणइति लिंचः स्थानेइत्यर्थः। आकुत्सर्षतीति॥ एकस्यविषयासरणशंकेतिबोधः। सरणशंकाविषयोनवतीत्यर्थः। ६

पत्र ७४। रिक्तशइत्येति। यनइतिगुणेचस्थिते। अरिक्तइतिस्थिते। अजादेर्द्वितीयस्येति रिक्तशइत्यस्यद्वित्वमित्यर्थः। अंजिक्षिणतीत्यादि। अंजेर्व्यक्तिम्रक्षणयोः। अनयोरूदित्त्वाद्वेट्कल्पे नित्यमिट्। अशनोजनेइति क्र्यादिस्तनित्यंशेइवा। स्तनेत्यादि। एकंद्वितीयं। अपरंतुसर्षतीत्यत्राधेनगादेशेऽपरेणयंप्रयोगः। इति सन्नंतप्रक्रिया। धातोरेकाचोक्रियासमभिहारइत्यनुवर्त्तते। धातोरेकाचोवन्यात्। तुप्तिपदिकादितिष्टिति। धातोः किमिति। नुवोचिरित्यादीति। वावक्यतेचारभ्यायं न इत्यादिरूपसिद्धिः प्रयोजनमित्यर्थः। धातुग्रहणंतावेधिगित्यमादिसंज्ञार्थं तत्। तस्यक्रियावाचित्वादेकाचोवाच्येतिततदारणार्थमपिधातुग्रहणमावश्यकमित्याहुः। नित्यंकौटिल्येनित्यशब्दोवधारणार्थकइत्याह। कौटिल्यएवेति। पत्र ७५। धायः कीयङिपरेचायः कीःस्यात्। दीर्घोचारणंयङुगर्थम्। अतएवनङुमतेतिनिषेधोपिनप्रवर्त्त तइतिमङुंकल्पयन्धायः कीस्यादेवचेकीतः। ईप्रापोतः। दीर्घोचारणंप्राग्वत्। नञ्सूत्रेधो

तत्त्वबोधिनीवृत्तिः २

७

तः। अस्य शावित्याद्यर्थे दीर्घग्रहणमिति तु सुवचम्। इति मर्मं तत्प्रक्रिया॥ ॥यङो चि च। यङ
आह चर्यादचीति प्रत्ययो गृह्यते न तु प्रत्याहारः। एवं हि त्रियादिषु सतोऽत्र लुग्न तु वर्णेन तदा
श्चेत्प्रत्ययलक्षणं स्यादिति॥ ॥चकारेण बहुलं छन्दसीत्यतो बहुलमित्यनुकृष्यत इत्याहुः बहु
लं लुकः स्यादिति। यङ्लुक्त्वादिति। न चांगाधिकारविहितस्यैव न लुमतेति निषेधाद्वित्वात्
६५ त्रयणादेवेति यज्ञमनीपदोदिति निर्दिष्टमिति वाच्यम्। न लुमतेत्यत्रांगाधिकारो न गृह्यते किंतु
अंगमनांगं वा प्रत्ययेपरतः पूर्वस्य विधीयमानं सर्वमिति सिद्धांतात्। अन्यथाराज
पुरुष इत्यादौ नलोपो न स्यात्। त्वदुक्तरीत्या प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तेन त्वेन पदत्वबा
धात्। यच्चेष्य का च इति विधीयमानं द्वित्वं [illegible] शपसादिना निषिध्यते तथापि तत्र
तु कोः ३ देवा। गुणो यङ् [illegible] कौचलुकि इत्याद्यभ्यासकार्यविधिनिर्दिष्टत्वान्निषेधस्य ज्ञापनात्।
प्रत्ययः [illegible] त्वं दृश्यते रंतरीयङ् इत्यादिषु आम्लयेपि दृश्यते चित्रमादिगुण
वंचयङो लुकि प्रत्ययलक्षणेन यङ श्रितं ङित्वं [illegible] कार्यमात्मनेपद मत्र न शंकनि ७

त्रि४

°लीति निपातनमिदं न नियमार्थमित्याशंकायामाह। नचेति। ङिः प्रयोग इति। तथाच प्रतिग्रहणे यङ्लु गंतस्या
पि ग्रहणमित्येतन्न्यायसिद्धं [illegible] मिति८
तिभावः। ङितः इत्यनुबंधनिर्देशादिति परिहारस्त्वत्र नोक्तः। शीङादिनामिव ङ इत्यादिधा
तोरनुबंधेनानिर्दिष्टत्वात्। यङोऽकारस्यप्रत्ययानुबंधत्वेन समुदायमाननुबंधत्वात्
यङंतो विधातुरनुबंधेनानिर्दिष्ट इति बोध्यम्। स्फुरदादिति॥ ॥शोत्तनादृषदोऽस्मिन्ति
ति बहुव्रीहौ षष्ठ्यर्थे मंतः। दीर्घो नेति॥ ॥अकितीति प्रत्ययोऽप्रत्ययस्यास्तीति प्रत्य
यस्याभावात्कारणानुपानाश्रयणात्प्रत्ययलक्षणेनाकंतत्वाभावादिति भावः। तेन्यो पीति।
यित्वनुदात्तेतः प्रत्ययलक्षणेन विनाङितश्चते स्मोपात्यर्थः। अदादौ पाठादिति॥ ॥ते
शप५ याच अदिप्रभृतिभ्यः [illegible] इत्यनेन न यङ्लुगंता स्तरस्य शपो लुगित्यर्थः। छंदसि निपात
नादिति। । गुणनिषेधे किं छेनिपातनमिदं छंदस्येव गुणनिषेधो नान्यत्रेति नियमा
र्थमित्यर्थः। वोत्तर इति समुदायस्यातिरिक्तत्वाक्रुस्तुवादितिगुणनिषेधो नप्राप्नोति
[illegible] भावः। वोक्षुवतीति। । अदस्य सलादिस तत्। चोस्कुंतीति। स्कुदिन्या [illegible] वतोरदि
तरति कुम्। इड् आचरुराणे [illegible] वर्ण इति वालोपः। अरिक्र्तातीयरत्वात्स्वं नियङंतो

४इस१ पत्र७॥१

एरिग्रो कोस्तु-अरिर्षि-अरियर्षि-अररीषि-अरियरीषि-अर्ह्यः-अरिष्यति-अरिः-अरियः-अरर्मि-अरिमराम्-अर्ह्वः-अरिरं च कार-अरियरं च कार॥ जुहोत्यादिभ्यः श्लुः-अरारिष्टां-अरियरिष्टां-अरारिषुः-अरियरिषुः-अरारिष्यति-अरियरिष्यति-अरर्तु-अरियर्तु-अर्हतात्-अरिष्टतात्-अर्हताम्-अरिष्टताम्-आरतु-अरियरतु-अर्हेहि-अरियरहि-अर्हाणि-अरियराणि-अरर्ह्वै-अरियरह्वै-अरिः-आरः-आरियः-आरीत्-अरियरीत्-आर्हताम्-आरिष्टताम्-आरन्-आरियरन्-आरः-आरियः-आरीः-आरिमरीः-आर्हतम्-आरिष्टतम्-अर्हत-आरिष्ट-आरम-आरियरम-अर्ह्वै-आरिष्वै-विधिलिङि-अर्हेयातां-अर्हेरन्-अरिषीष्ट-आरियरिषीष्ट-जर्ह्यात्-जर्ह्यासाताम्-जर्ह्यासुः-लिङीति-आशीर्लिङ्यर्थः-जुहोत्यादिभ्यः श्लुः-आरारीतु-आरियरीतु-आरिषमस्मि-लृटि-आररिष्यते-आरियरिष्यते-जर्ह्तीति इति-नाभ्यस्तस्याचीति गुणनिषेधे मध्यमोत्तमयोस्तु जर्ह्हि-जर्ह्थः-जर्ह्थ-जर्ह्वः-जर्ह्मः-जर्ह्ते-जर्ह्आथे-जर्ह्ध्वे-जर्ह्वहे-जर्ह्महे॥ जर्ह्तः-जर्ह्तेच कार-जर्ह्हिता-जरिगर्हिता-जरीजर्ह्हिता-इहानुबन्धनिर्देशाद्धृदिद्रुहमुष्णिक्यो न-जर्ह्हीतु-जर्ह्तात्-जर्ह्ठाम्॥

अजर्ह्हतु-अजर्ह्ठि-मिपि-अजर्ह्हाणि-अर्हिः-अजर्ह्हीत्-ईडभावेऽकाचइतिनघभावः-अजर्ह्ट्-यद्यपीह यत्रैकाचग्रहणं चेतिनिषेधा-ऽभूभावोऽजर्न्नस्तथापिगुणोमभूत्वुकोरित्यनेनशितपाशपेत्यादिनिषेधस्यापिनित्यत्वज्ञापनाद्भूभावोऽत्रप्रवर्त्तत इत्याहुः-अजर्ह्हाम्-अजर्ह्हीः-अजर्ह्ट्-अजर्ह्हम्-अजर्ह्व-अजर्ह्मः-अर्ह्यात्-अजर्ह्हीत-अजर्ह्हिष्टम्-अजर्ह्हिष्ट-जर्ह्यात्-अग्रहीत्-ग्रहउपादाने-यङोलुकिखुसत्वात्तन्निमित्तंग्रहीज्येति संप्रसारणेमिहनेतिभावः॥ ॥इतिमङ्खुजंतप्रक्रियापश्चंसुप-आत्मनंपदंच॥ ॥

धातोः कर्मणइति पूर्वसूत्रात्कर्मणइच्छायां वेत्यनुवर्त्तते। ततश्चसन्निधानादिच्छाकर्मणएव भवतीत्याह-इषिकर्मण इति। परस्य युवँमिछतीत्यत्रातिप्रसंगवारणायसूत्रे आत्मशब्दउपात्तः॥ पत्र०॥-अशनायोत्पत्ये। इहयःसंधएवंभोक्तुमशनमिछति यश्चपातुमुदकंयश्चधनेसत्यपि पुनर्धनंतन्नोदाहरणानि। यस्तुकालांतरोपयोगार्थमशनमिछति यश्चपातुमुदकंयश्चदरिद्रःसन्धनमिछति तत्रप्रत्युदाहरणानि॥ अश्वदीरां-आजुसेरित्यतोऽनुवर्त्तते

न्ते । अवसामामिति । उत्कटेच्छायामित्यर्थः । सपत्नीमर्हति । शतुरुपसर्जनाच्चेति ङीप् । दृङ्छार्दुरवादिनेत्वं । पुंवद्भावे अक्तस्त्रावितीर्घे चरूपमिदम् । सपत्नीयतइति । समानस्वामिकायिनोऽधिनपुंस्कस्य नित्यंसपत्न्यादित्यधिकरणोक्तेनोत्तरपदेनोनोत्तरपदस्य ङीपि पुंवद्भावे चरूपं । ततः क्यचि पुंवद्भावे चरूपं । सपत्नीयतइति । विवाहजन्य संस्कारविशेषतिनिमित्तकेनपत्तिशब्देन समासे सतिनित्यंस्त्रीत्वात्र पुंवत् ॥ तङ्क्रीति तङ्चिनमिति । उक्त ४ चत्र ८ रवार्त्तिकेन प्रातिपदिकमात्राद्धि क्विबिति तेनापित्रिभ्यः क्विपि सिद्धे तस्य नित्ययोगेनानुदात्त लानुनासिकत्वमात्रं । सत्यंयस्याश्चरेऽवगल्भेत्यवगल्भादिषु प्रातिपदिकेषु क्विपि परस्मैपदमेव चनेति । ननुतर्हितिभावः ॥ स्यादेतत् गल्भधार्ष्ट्येइत्यतोगानामनुदात्तत्वादवगल्भतेत्यादेरिप्रयोगसिद्धावपि अवगल्भादिपूर्वत्वरवार्त्तिकेनक्विपिसत्यवगल्भतीत्याद्यनिष्टप्रयोगः स्यात्तद्वारणार्थमाचारेऽवगल्भइतिवार्त्तिकारंभस्यावश्यकतया सामर्थ्यस्योपन्यासात्पूर्वमेवैनेकाचमित्येतदयुक्तमितिचेत् । सत्यम् । अत्रायंयआशयः सर्वप्रातिपदिकेभ्यइतिवार्त्तिकेवाग्रहणेनावस्थितविभाषाश्रयणे । तथाचावगल्भकविकेऽपि

उभयक्विपोऽभावादविष्प्रयोगोनभविष्यतीतिस्वीकृतेसामर्थ्यनोपदर्शनमितिस्वीकृतं पदकार्यमेनेति । लगिवत्रा चरतिलचतिअत्रकुलनेत्यादिबोध्यम् ॥ पत्रर ८ । स्त्रीस्त्रियमिति । वयजंतादुस्त्राशब्दात्क्विपि अंगस्माच्चेतिउस्यपदांतादितिपरस्वंप्राप्तम् । नचानर्थकोऽयंउस्त्रनग्रहीष्यतइतिवाच्यम् । छिंधुःछिंधुरित्यादावप्युसोऽनर्थक त्वादागमसहितस्यैवार्थवत्त्वात् । ओंकारीयदिति । ओमाङोश्चेतिपरस्वंप्राप्तं । स्वाङागमस्याङिपरेऽनुदाहरणमत्र ओंठीयदिति । यत्रादेशेनापवृत्तंतत्रापियदिपृथक्कृतिस्तदाआः परत्वादाभ्यमित्याङागमस्याङिपरस्व निषेधोव्यर्थःस्यात् । नचाचइत्यपकर्षविषयत्वेप्रमाणमयमेवनिषेधइतिभावः । चशब्दंप्रयुंजा नःसूत्रकारोऽपिविशेषविषयत्वेऽनुकूलइत्याह । चशब्देनेति । षष्ठीस्थितनकारात् । भाष्यकारोक्तार्थप्रमा णमूतइतिभावः ॥ क्विताय्यंतेभ्इति ॥ चिक्विर्षायंतस्यैवान्वययोग्यत्वादेवमुक्तम् । सुस्वादिभ्यः ॥ कर्टइतिपृथक्पदंलुप्तषष्ठीकम् ॥ विदचेतनाख्यानिवासेस्थितिचौरादिकाधुचिवेदनाशब्दो ज्ञानवाचीतदपेक्षमेवकर्टत्वं ॥ पत्रर्ट३ । कृतयतनेति । उपकारंस्वाकरोतीत्यर्थः । पठितंयुक्ताइ ति ॥ एकसूत्रकरणेलाघवमितिभावः । स्तोपदेश्रोपातिः ॥ ॥ विधानसामर्थ्यादितिभावः ॥ स्तोपदेश्च त्वमेवदर्शयतिमाणवकमित्यादिनायंभावः । क्विताय्यंतादिधोयमानस्यलिचःपदविधित्व

स्योपदेश्योनभवेत्किंतुयदाप्रकरणादिनाभाणवकस्येतिज्ञायतेतदैवमुड्यतामितिवृत्तिरस्ता
त्र्नेनतुभाणवकादित्रयोगेणिजंतस्यग्रहणंतद्वृत्तित्वात्तस्यविशेषणानांतस्यनाञ्जेति॥प
त्रर्धधातोरिति॥वृत्तिकारेरिग्रहणंकिमर्थमितिप्रश्नेप्रेषान्प्रेषइत्यादयउदाहृताःनेचत्र
स्थानेघादेशविधायकस्यक्रियतेरादिशास्त्रस्यासिद्धवद्भावेनघ
स्थादावकारोच्चारणस्यानर्थक्यान्दोषइतिभावंविनैवशाधितायास्त्रग्वान्स्त्रजिष्टइत्यादा
वपिरिलोपोनभविष्यतिलोपापवादस्यविद्यमानोर्लुक्स्तत्रप्रवर्तनात्॥एवैवानेकाच्कुय
स्यानपयसिष्टइत्यादिष्वपिति।नचैतावताग्रहणेनैकाजितिसूत्रंपूरयितुंशक्यमि
तिमंतव्यम्॥स्थापयतेस्तादौतस्यावश्यकत्वादितिभावःयेनानाग्रहणाति॥॥यत्रग्रह
णेकाजितस्यग्रहणंस्तत्रटेरित्यस्यग्रहणंनतुनस्तदितइत्यस्यग्रहणेइत्यादौतस्याग्र
हणेरितिभावः॥उदैच्चिचदिति॥॥नुडिद्विर्वचनेऽचीतिणिलोपस्यनिषेधाद्विशब्दितं॥
प्रतीचयतीति॥॥-अचइस्तोपेचाविति॥पूर्वपदस्यदीर्घः॥अ-सचिचदिति॥॥

इहधात्वकारस्याचइतिलोपेचिशब्दात्प्रागटिपूर्वस्ययणित्॥नचास्तामास्नितिवद्धेत्वं
पस्यास्तिद्वत्वादादेस्यादिति वाच्यं॥व्याश्रयत्वादवतिनिमित्तोऽलोपः॥नुडिनिमित्तं
स्यात्॥-प्रास्तुत्यादौनतथेतिवैषम्यम्॥पत्रर्हइत्ययतीति॥"अस्तेकाजितिग्रहणं
भावस्थयेननाग्रहिष्यायादेरित्यस्यैवबाधकोनत्वव्ययानांनमात्रेरिलोपइत्यस्येतिभावः॥त्र
स्यत्वइति॥॥-प्रोःपुयणजीतिज्ञापकेनद्वित्वेकार्येऽनादेश्यस्यग्रहणनिवृत्त्वान्निषेधाद्वास्वरूप
ग्रहणमितिमत्तेनेदम्॥भावयतीतिबहुलंलोपोन्त्यचबहोरिष्वपिनिर्देशात्नभावः॥नचैवमि
डागमोपिणेरस्तिवाच्यम्॥णाविष्ठवदित्यत्रयत्तमानिर्देशादिष्ठवदित्यत्रयत्तम्यतादृतिदित्यत्र
पगमात्॥एवंचेष्वपिनपरेपूर्वस्ययत्कार्यंतदेवातिदिश्यतेनत्विष्वपिकार्यमितिकिंतत्र
बहयतीत्यत्रइतिग्रहणाभावेनत्तंनियोगशिष्यस्यन्त्यस्यावश्यापि-प्रत्यावइतिभावः॥पययतीत्या
ति॥॥इहविन्मतोर्लुकि-प्रगल्भोपाध्यन्वदित्यादिकंना॥गोमतंगवयति॥लुकि-प्रजुगवत्इह
श्लोपार्दीर्घोरितिदीर्घेन॥गोस्त्रजंपयःइतिविग्रहेतु-प्रजुगवत्॥-प्रक्षिस्त्रजत्र॥-प्रधापयत्र॥

यतीति स्थूल२

टिलोपस्य बहिरंगत्वेना सिद्धेत्वादिरुद्धिर्न। -अग्लोपोनदपवादस्येति॥ ॥येनानाप्राप्तिन्या येन टिलोपापवादोलुक्। स्यवर्ण॥ दूरेतियणादिलोपेगुणश्च। नचगुणस्याऽचो तिवृद्धिः स्यादितिवाच्यम्। इहापिपूर्ववद्वृद्धिश्चभावः। नेदयतीति। -अतिकंबाढयोर्नेदसाधौटि लोपः। ह्रस्वोपत्वडि -अमसाधत्। वर्षयतीति॥ ॥ लुडि -अजिज्यधत्। -अववर्षत्। स्त्रिय -अपिस्रपत्। स्मिर -अतिस्मरपत्। सस्मादेशावयवत्वात्सत्वेन। स्मिरम -अपिस्मरपत्। पुरोर्वशादेशकृत संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्गुणकार्याभावेनविवक्ष्येनोपधावृद्धिरुद्गूरुतेतिस्वयमपितद्धे वार। वरयतीति॥ ॥त्रपमतीति। -अतित्रपत्। द्राघयतीति॥ ॥-अदद्रात्। दंदमतीति॥ घ ५
-अवदंदत्॥ ॥इतिनामधातुप्रक्रिया॥ पूर्वंभावइति। पूर्वंसत्तेत्यर्थः। जेदितेतियस्यहलइविज्जो पः। सुरव्यतीति। चुरादेःसुखदुःखत्वक्रियायांसुरवयतीत्याद्युक्तम्। प्रस्टताविति। प्रस्टतिः परिमा णविशेषः॥ प्रभूतभावइति। बाहुल्यइत्यर्थः। प्रभूतंप्रचुरंप्राज्यमहन्बहुलंबहु इत्यमरः। संहृत्य सेति। असंहृयसीतानेहसंशब्दस्यपृथक्कृतिर्यत्रेति ज्ञापनात्। तेनदुवस्संहृत्यपनेसिद्धम्। प्रमुज्यतेच विधानेतत्रेवपृथक्कृतिरित्याहुः। -अस्तिजाणइति। तेनदुवस्संहृत्यपनेसिद्धम्। प्रमुज्यतेच ११
संवृ

समिति ज्ञानेदुवस्यतइत्यादि॥ ॥इतिकंड्वादयः॥ ॥षत्वंतुनास्तीति। आदेशविसर्गवत्खादिनिर्भावः। वोऽन्यविषयइति। इहयङ्निमित्तेद्विर्हलन्तेपसन्निमित्तद्विर्वारणार्थंसिद्धौतोदितिसूत्रेअ नभ्यासस्येतदर्थंकर्त्तव्यम्। इतिभाष्ये। पदकर्मणोः। भावेकर्मणिचयोऽकर्मस्तस्मात्तेन पदमित्यर्थः। कर्त्तरिकर्मेति। अतीत्यस्येति। दूरस्थयोर्यस्तस्यादिवचनं ब्राह्मणः करोतीत्यर्थः। पर स्मैपदकरणमपिकर्मव्यतिहारः॥ व्यतिसइति। उपसर्गप्रादुर्भ्यामितिनेह षत्वं। सकर्मस्यास्त्व वयवत्वाभावात्। आदेशप्रत्यययोरिति षत्वंतुसात्पदाद्योरिति निषिद्धं। एकदेशविकृतन्यायेन प्रत्ययमात्रस्यपदत्वात्। इतरेतरान्वितेतरादिशब्दैरेव कर्मव्यतिहारस्य द्योतितत्वात्त द्योतकमात्मनेपदेनप्राप्नोतीतिकिमर्थोनिषेधः। अत्राहुः। लोकिकेऽवहारेऽधर्वनीतरा दात्मनेपदंप्रसज्येतेति निषेधोमआरभ्यते। शिक्षूर्जिइतिसाम्यमिति। शिक्षूर्विद्योपादानइत्य स्यनेहग्रहणंअनुदात्तेत्वादात्मनेपदसिद्धेः किंतुपूर्वकेसंस्येतिध्वनयति। धातुर्विषयइत्यादिना। नियमार्थमिति। नार्थान्तरेनुदात्तत्वंतुअनुदात्तेतश्चहलादेरितिपुंचिनार्थनइतिसूत्रेसुखार्थकि तिभावः॥ मालरन्तहरतीति॥ ॥ आदर्शपमात्रं विवक्षितंनतुत्रकारतश्चोत्संमंजनोपकिरतीति॥ ॥

तरे

तत्त्वबोधि नाटीकि। १२

अत्रहर्षसंतर्पितेरवनाभावान्नलोऽग्निः।प्रकाशन॥॥प्रकाशनंज्ञापनंलोहयोर्विवादनिर्णयोनाति
क्तेऽस्मिन्विवादनिर्णयार्थमितिवक्तव्ये।तेःबाहुलकादधिकरणादेर्दोषतः।करणादिद्विति।=अधिकर
णेयत्प्रत्ययः।तेषांलोहयत्वंतिष्ठतेइत्यात्मनेपदनदोषस्तेतत्रवार्थमाह।करणादिद्विति।ईहायान्तेवेदि
ष्यार्थविकाचेष्टाईहायत्नश्चयामाञ्चतमितत्रनास्ति।=अग्निर्देवताकयाकृचाशीघ्रमग्निविशेषंस्तोत
व्यर्थः।आप्यति॥तथाचहुतेरकर्मकतया=प्राजघ्रेत्याह।ध्मेतिसूत्रानेपदंयुक्तमित्यर्थः।नोक्तमि
त्यादि॥॥एवंचसंलोपंचम्याःप्रसक्तिरेवनास्तीत्यावः।समाधत्तेइत्यादि॥॥विषमलोचनस्य
समीपेतत्रचक्रेप्राजेघ्रोत्स्वध्मेवदनेसोमहरवेसंतोषातिशयादाफालनंचक्रेइत्यर्थःत्यागक
र्मत्वमस्येवेतिभावः।यत्तक्ष्यतइति॥॥स्टटःप्रयोगस्तुतोवादिकृञ्छेरत्रग्रहणान्नकृछ
देशस्येतिध्वनार्थम्।पत्र६८=प्रद्विधोत्तिति।यत्रिशास्तस्त्रिलक्षविकरणेनश्नाप्तिनाया
हत्वर्थादितिभावः।परदारान्नित्यादितान्वशीकरोतीत्यर्थः।साहसिकंनयात्वर्थःतथा
हिकतिपरदाराहिनीतिकर्मणोऽनन्वयःस्यात्किंतुप्रयोगोपाधिरिसत्रिश्चाह।तेषुप्त
हयेति॥=अनुवर्ततेकृछइति।=अनुंग्रहइत्येतन्नकृछापमेतितुत्यर्थयोगेशेषत्वम
हरणप्रछविनाषाविप्रलापाद्य॥॥=अग्रान्नविनाषाःस्वकरणस्वीकारइति॥खरएत्ति

पत्र ६८ स्वकी

सच्चिन्नभवतिसमर्थानांप्रयमाहेतिविकल्पात्।निसंकिल्वमितियोगंधनइतिपूर्वसूत्रेणेत्यर्थः
णेरणेयत्कर्म।=आत्मनेपदमित्यधिक्रियते।इहावाक्यादितरवाक्यानिचत्वारिप्रतीयंते।णेरात्मनेपद
मितिसकंवाक्यम्।तच्चयादित्वेतेनचत्वारवात्मः।=अणेयत्कर्मणोचेतिदितिहितायम्।कर्मशेषः
क्रियापरःकर्मयतीहारइतिवत्तथा=अणेयाक्रियायैवंपतेचेदित्यर्थः।एवंहितेफलितमाह।
यैवचेसंपतेनोचेयेतति।यकर्तृतिरेतायंवाक्यम्।=अणाविद्यादिचुछ्रांतमितिहानुवर्त्ततेक
र्मशेषश्चात्रकारकविशेषपरःशेषाधिकारश्रवणात्तदेतद्याचष्टे।=अणेयदित्यादिकर्त्तायो
दित्यंतेन।=अनाध्यानइतिवाक्यांतरंव्याचष्टेनत्विति॥॥=अध्यानमुत्वंचापूर्वंस्मरणम्।
विकल्पइतिकर्मवत्कर्मणोऽनन्यतार्थस्वशंवोनिरस्यतिवर्त्तेस्वभावकरइतिपत्र६९वि
भाषोपपदेनपूल्यमकर्तृगामित्वेनद्योतितेतत्रोऽप्राप्तावप्राप्तविभाषेयम्।कर्मणामितिक्रियाफ
लनिमित्तेप्राप्तेप्राप्तविभाषयत्रेस्वयज्ञमिति॥॥स्वमित्युपलक्षणम्।स्वार्थंयज्ञंयजतिस्वयज्ञमिति।=आत्मार्थं
यज्ञंयजतीत्यापत्तिबोध्यम्॥॥इहात्मनेपदम्॥शास्त्रातिदेशपदेकर्मवत्कर्मणेत्यनेनात्मने
पदंनविधीयतेकिंतुतद्विधायकंभावकर्मणोरितिशास्त्रमतिदिशतितत्रपूर्वत्रासतरेणानुप

परत्वात्प्राप्तेऽत्रेतरेणान्वयः।५

=अवनंपालने=अदनेइतिवक्तव्येअनवनइतिपर्युदासः=पत्र६९=समप्रयोजनंहयम्।संयोगवद्विप्रयोगस्यापिविशेषाव
धारणंतुल्यत्वादितिकस्येवमुजेर्ग्रहणमित्येके।=अवनादर्थांतरेप्युपभोगादौआत्मनेपदंभवतीतिहिनावतदाह।
बुभुजेकृत्यविषयइतितत्त्वबोधिन्यां=प्रथा१२

परस्मैपदं स्यादिति। अनन्तरस्येति न्यायेन योगद्वयेनात्मनेपदस्यैव परस्मैपदस्य प्रतिषेधइतिभावः।

नाद्दृनिः २ रास्यात्मित्यनेन बाधमाशंक्याह। शास्त्रादिदेशइत्यादिं इतिपदव्यवस्था॥ नावो नावने ति। उस्त्य
१३ र्थाद्दवतेर्णि तादेरञिति नावः। एवञ्चेत्थता नामितित्वं नार्षमित्तत्रैवेत्यटः। एवं
तर्हि नवतेः मुट्टं न करोति नाकृत्यार्थत्वं चेदर्शयति। उत्पादनाक्रियेति॥ «पत्रण्ये२चिएव॰दृद्धि युक्त्य
[illegible] योमितां वाणीति। इदानिङ्स्तन मे [illegible] तेणिर्नित्यश्चायं वृद्धिं निमित्तीति
घा० घातीति। प्रयोज्यः चिएवदित्यतिदेशम२ घादिकं प्रयोजनमेतथाहि। नावितानावि घा०७
ष्यतेइत्यादौ हि। दापितौ द्वयिषाइत्यादौ मुट्। घानितानिष्यतइत्यादौ घत्वम्। हेतुम
ण्णन्तात्कर्मणिलकारे शमिताशमिताशमिष्यतेशमिष्यतेइत्यादौ चिण्मुलोरि
वा४ तिमिताम्पधामात्वदीर्घः। अत्रैवशमितेत्यादौ [illegible] यत्वेनाङिङ्स्तनानिटीति निषेधोनप्रवर्त्तते इतिणावोनवति। नाविष्यतेइत्या
दौनुष्यइतिङिति तौपरमपिवत्यादिलक्षणमिटं बाधित्वा चिएवदिट्वं नवति। १२
यतोयंनित्यः वतेर्नित्यो विधानात्वं नित्यः तस्मिन्दृतोयं चिएवदिड्भवति। अत्रेमे

वसियूसीयुडित्यनेन४

कमपरिहरति। नचेत्यादि।। लत्वमिति।-प्रचिविनाषेतिरेफस्यलत्वेषट्। ङित्वमिति।। वि
नाषेट इत्यनेन षत्वं ढत्वे षादशा। द्वित्वत्रयंचेति।-अनचिचेति षादशो। नांमध्येषण्णां
ढस्यषष्ठ्याधस्यचद्वित्वेचतुर्विंशतिः। नमइतिपंचमीगणइतिषष्ठीतिप्रइवकार
स्यद्वित्वेषाचस्यैरिंशत्। -अनचिचेतिमकारस्यद्वित्वेषष्ठावतिः। [illegible] नामिति। ६वमा४
-प्रचोरलग्यामितिढस्यद्वित्वेद्वयोरपिदश्यमणोमयइतिद्वित्वेचसेरिच
तुर्थेणमिपिमस्य-अनचिचेतिद्वित्वेषट्। एवंनाम्नीति। णिजोपस्यस्थानिवत्वेन
व्यवधानादितिभावः। दीर्घेसिध्यतीति। नपरांतेतिनिषेधादित्यर्थः। ननुनिपातोयंदीर्घेकर्त्त
व्येस्थानिवत्वाभावः। पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनैवसिद्धइतिदीर्घग्रहणमसंप्रयोगा। नावेतिएवं
तालोचिषमुलोरितिदीर्घेकर्त्तव्येस्थानिवद्भावनिवारणायदीर्घग्रहणमावश्यकमितिया
त-आह। ज्ञातिपरोयंनिर्देशइति। इहमास्त्विति। ह्रस्वविकल्पनापीष्टंसिध्यतीतिभावः। वस्त
स्तुचिणमुलोरितिसूत्रेदीर्घग्रहणं कर्त्तव्यमेव। तथाहिहे-अनादरेघगादेः। नित्यंह्रस्वीक
र्त्तव्येएवइकृहिउपतिभ्यः-अत्राचिणमुलोर्ह्रस्वविकल्पमाने-पहीर्। यहीर्
इतिस्यात्। दीर्घेतुअहिड्। अहीडिति भवति।। एतज्ज्ञात्वेवसूत्रेदीर्घेस्पष्टम्। दीर्घोनास्तीति
के यटे?

यगेः क्रोपस्मस्थानिवत्वेननिचूपरत्वादुपधादीर्घस्योपधाहृस्वाप्रवृत्तेः। तथाचकञ्जनेदीर्घग्र
हणप्रत्याख्यानंनयुज्यतइतिभावः। पत्र्यत्र।। -अथयेदिकर्मकास्तिषुल्यक्रवर्थाः किमुरवे
कर्मणिउतगौलेकिंवाभयोरितिसंदेहेव्यवस्थामाह। दिकर्मकाणांचेति। दुहादिरितिश्लोके
पूर्वोपात्ताद्दशदुहादयस्तेषांयोगेणकर्मणिक्षादयोमताइत्यन्वयः। अकथितंचेतिसू
त्रेणयस्मैकर्मसंज्ञातद्गौणम्। गतिबुद्धीतिसूत्रेणयेदिकर्मकास्तत्रव्यवस्थामाह। बुद्धिभ
क्षार्थयोरिति। निजेछयेति। गौणमुख्ययोःकर्मणोरर्थः। इहगतिबुद्धीत्यिनेनयस्मैकर्मसंज्ञा
तद्गौणम्। प्रयोज्येति। अणोकर्त्तुर्णौकर्मसंज्ञायस्यतत्प्रयोज्यकर्म। अन्येषामिति। गत्यर्थश
ब्दकर्मकेभ्यःकरोतीनां। आदयइति। क्रुल्यक्रवर्थाः। आदिशब्देनयाचाः। गौर्दुह्यतेइति। देवदत्ते
नेतिशेषः। क्रुल्यादिगोदोग्ध्र्यः। दोहुनोवा। पयः। गोस्मुरोहादुहेहापश्चम्। अजाग्रामंनेतथा।
सक्षीरानयतीवा। हर्त्तव्या। हरतीवा। अजाग्रामंनेयाइत्यादुहादर्त्तव्यं। ग्रामंगम्यतइति। यहे
र्दत्तेनेत्यध्याहारः। णाकर्त्तव्येइति। अयंप्रयोज्यकर्त्तादेवदत्तेनेतिप्रयोज्यकर्त्तास्वाध्याहर्त्तव्यः
इतिभावकर्मप्रक्रिया।। ।। कर्मणस्त्विति। द्वौकर्मणीशंसतीतिनुमित्यनुषंगः। प्रायेणेति।
धेलिहिदिक्षिदृष्टतयएवकर्मकास्तेअकर्मकास्तेतुदिकर्मकास्तेसकर्मकाइतिभावः।।

अकर्मकस्यफलमाह भावे कर्तरिचेति। भावे या कर्म के भस्युक्तखादितिभावः। कर्मवत्कर्मणा॥
वत्करणं किमर्थं। यथा ब्रह्मदत्तेप्रयुज्यमानो ब्रह्मदत्तशब्दः ब्रह्मदत्तवदित्यर्थं वदति तथा कर्मस्थयुच्य
मानेकर्मवदित्यर्थलाभात्। सत्यम्। कर्मतुल्यक्रियः कर्त्ता कर्मेत्युच्यमानेकर्मसंज्ञकइत्यर्थः स्यात्
तथाहिसति अकर्मकव्यपदेशाभावाद्भावेऽकारोनस्यात् किंतु कर्मणिस्यात्यजतेरोदनः
सिध्यतेकाष्ठमिति। यद्यप्ययं प्रयोगः सिद्धांतेऽदृष्टएवतथापि पच्यतेऽोदनोनसिध्यतेकाष्ठंते
तिभावेनस्यादितिबोध्यम्। कर्मशब्देनात्रकर्मस्थाक्रियाऽऽक्षिप्यतइत्याह कर्मस्थमपि। कर्मका
रकस्थमित्यर्थः। कर्तरि शबित्यतः कर्तरीत्यनुवर्त्त्यप्रथमयाविपरिणम्यते सचाद्वितीयस्य
सह। तुल्यक्रियैःकर्तेति। कामीतिदेशोयमिति। यद्यपिशास्त्रातिदेशेपिलब्धंसिध्यति। तथापि
शास्त्रस्यापि कामीप्सितमानुकूल्यात् कार्यातिदेशएवाश्रितः। भावेऽकारइति। तत्र कर्तुर
भिहितलादितिभावः। दिवंकरकर्हिति। व्यत्ययोबहुलंछिद्यात्शिष्यइँसंहितायाःपाठः
स्वापरस्ववर्णेनजानतेऽकारस्योपरिलक्षणमित्यर्थं स्तेनतत्कारवाच्यंकर्मकर्मवदित्यर्थेन
नाख्यादिकंप्रवर्त्तवतिनतुद्वितीयेत्यभिमतसिद्धिः। यत्रतेकारवाच्यः कर्मातत्रैवकर्म
वदितिमुत्सादनस्यफलमाह अतएवेति। ननुफलंव्यापारमन्तरेणार्थः। सएवक्रियां

शब्दवाच्यस्तत्रव्यापाराश्रयंकर्त्तोफलाश्रयस्तुकर्मएवंचपचिक्रियाप्रतीतांचसकर्मकत्वे
फलस्यकर्मनिष्ठत्वेचतुल्येकर्तृस्थभावकागम्यादमइतिकथंलभ्यतइत्यतआह मन्त्रक
र्मेणेति। आमिश्चितिः आरूढानारूढहस्तिषुअधिगतानधिगतशास्त्रार्थेष्वित्यादावपिवैयक
रणंनोपलभ्यतइतिबोध्यम्। करिष्यतेइति। स्मिचुसीमुडितिवैकल्पिकः चिण्वदिट्। पक्षे
पुनोस्यइट्। करिष्यते। एवंसुडि करिष्यतस्त्विचिण्वदिट्। अकरिष्यदोअकृत। सीमुयक्षि
एवदिटिकरिषीष्ट। पक्षेलषीष्ट तासिसुकरिता। कर्तायक्। चिण्स्तुक्रियतेघटःस्वमेव अका
रीत्यादि। एतेनेति। ज्ञानस्यकर्त्रेत्याद्युपगमेनेत्यर्थः। प्रकाशादिति। सतितुपचनुव्यव
सीयमानइतिस्यादितिभावः। आतोऽतोपेति। श्रोतःश्यनीत्यनेनहुकर्मवच्चा
भावे कथमिहशालेइतित्यतआह। तान्छीत्यादाविति। नच्विति। शानच्चेत्यर्थः॥स
कर्मकाणामिति। ननुयान्त्रदेवदत्तोयज्ञदत्तंस्पृशतियज्ञदत्तस्तुदेवदत्तमिति क्रियाभेदोऽवश्यमाश्र
यितव्यः तथाचस्वनिष्ठांक्रियांप्रतिकर्तृत्वंइतरांक्रियांप्रतितुकर्मत्वंभवति। अन्यथाद्वयोरपि कर्त्र
र्थत्वमेवस्यात्। इमेगंगांस्पृशतइत्यत्रद्वयोर्यथा। एवंचकर्मस्थक्रियापदः कर्तृस्थस्वभावान्कर्मवद्भा

नीष्पत्तिः क्वेत्र प्राप्नोति । नच संयोगस्य दिष्ट्या लक्ष्मीस्य फलस्य कर्तृस्थत्व मस्त्येवेति शंक्यम् । तत्तन्निरूपितसंयोग

१५ स्यजिन्नत्वात् । अन्यथा फलव्यापारयोरेकाश्रय खेत कर्मफलके वत्व उच्यते । किंचि । रुहिगम्योः कर्तृ

स्थक्रियत्वादौरोहति हस्ती गच्छति ग्राम इत्यत्रापि इत्यत्र कर्मवद्भावो नेति भाष्यकैयटादिसंमतम् । त

थाचसंयोगरूपफलस्य सर्वत्रतुल्यत्वात्रुहिगम्योः स्पृशेर्वैषम्यं दुरुपपादमिति चेन्नात्र कर्मवत्व

प्रसक्तिरित्युदाहरणांतरमाह । अजेति । ग्रामं नयतीति । इहप्रतिषेधाभावेमकस्यात् । क्रियाफल

स्यकर्तृगामित्वेप्यात्मनेपदं स्यादितिभावः । नन्विहापिकर्मणि क्रियाकृतो विशेषोनोपल

भ्यतइति कर्मस्थक्रियत्वं दुरुपपादमिति चेत् । अत्राहुः । क्रियाकृतविशेषोपलंभानुपलंभव

दुद्देश्यतानियामिकामत्र कर्मस्थांशस्योद्देश्यतासा कर्मस्थक्रियांयत्रतुव्यापारांस्यात्सा श १

कर्तृस्थेति । तथाहि । दृशेर्नारोहणाभ्यांविषयेन्यूनत्वे च विशेषानुपलंभात्कर्तृस्थतानु

रोधात्रुहि । अहंपश्येयमित्युद्देशेनत्वंविषयोभवसीति । एवमहमुपरिगच्छेत्युद्देशेनतु यमिश्र

रुहिनोन्यूनाधोभवसीति ऊर्ध्वदेशसंयोगानुकूलव्यापारविशेषउपलंभनंतद्वत्कर्तृस्थ १५

तनुन्यूनभावमात्रम् । कर्मनिष्ठास्तुविक्लित्तिर्द्विधाभवनरूपोविशेषः कर्मणिदृष्टस्तुद्देशेनैवकार

५ पत्रि १

कव्यापार इति कर्मस्थक्रियत्वात्पचतेरोदनः सिद्ध्यतेकाष्ठमित्यत्र कर्मवद्भावोनेत्येवमनाया

मंनयतीत्यत्रापि कर्मस्थांशस्यसंयोगस्योद्देश्यता ननु व्यापारांशस्येति कर्मवद्भावेप्राप्ते प्रतिषेधो या

वश्यकइतिदिक् । पत्र ५ । उदुंबरः फलमिति । कालः उदुंबरंफलंपचतीतिस्थितेगौ

णकर्मणः उदुंबरस्य कर्तृत्वविवक्षायामिहकर्मवद्भावः । अथकाशेते । सिडुमिचोरिति वेट्

स्वादिभ्योश्यंस्तुश्यनोनिर्देशात्समाधुदात्तार्थं वकिंनुनास्मनुदात्तेत्यादिना वासा वैधातुकानु

दात्तत्वेसतेधकारुदात्तत्वंसूपपते । अथाकाशेते । सिडुमिचोरिति वेट् प्रास्त्राविष्टेति । चिण्व

दिट् प्रास्तोष्टेति । स्तुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्तइतिनियमाद्व्यवस्थितविभाषयान । नम

तेर्दंडइति । इहूनमितानमितयोर्विशेषैर्दर्शनादुद्देशानुरोधा कर्मस्थक्रियत्वम

स्तिकर्मस्थांशस्यनमनस्यैवोद्देश्यतानतु नद्यनुकूलव्यापारस्येतिकर्मवद्भावस्य प्राप्ति

रस्तीतिभावः । अचीकरतेति । चिणिप्रतिषेधेणिश्रीतियङ् । णिश्रंथीति । णेः सामान्यग्रहण

स्यकर्तव्यात् । कुमुदस्यन्तीत्यादि । पुष्पांडतिणिः । आत्मनेपदविधौमोः कर्मकर्तामुदाहरति

विकुर्वतेसेंधवा इति । नास्येति । श्यन्मात्रनिमित्तोयंपरस्मैपदंश्यन्नगावेनभवतीत्यात्म

नपरमेवमुदाहरन्ति। कोषिबीष्टेति। इतिकर्मकर्तृप्रक्रिया॥ ७॥